

ИКОНОГРАФИЯ НА ЙЕРОТОПОСА: СРЕБЪРНИЯТ ПРОСКИНИТАРИЙ ОТ ПАРАКЛИСА НА НЕОПАЛИМАТА КЪПИНА В СИНАЙСКИЯ МАНАСТИР „СВ. ЕКАТЕРИНА“¹

Светозара Ръцева

ICONOGRAPHY OF THE HIEROTOPY: THE SILVER PROSKINITARION OF THE CHAPEL OF THE BURNING BUSH IN ST KATHERINE'S MONASTERY, SINAI

Svetozara Ratseva

Abstract: *The article introduces a unique work of pilgrimage art – the gold-plated silver repoussé cover on the marble plate under the holy throne of the Chapel of the Burning Bush in St Katherine's Monastery in Sinai. It includes altogether forty compositions and individual images which represent the pilgrimage to Sinai. The author pays attention to the inscription in the proskinitarion which reads that it was donated by the priestmonk Cosmas of Varna, which dates back to the end of the 17th and the beginning of the 18th century.*

Key words: *monasteries, proskinitarion, Christian saints, church donors, the pilgrimage to Sinai. St Katherine's Monastery in Sinai, the priestmonk Cosmas of Varna.*

Настоящото изследване въвежда в научно обръщение едно уникално произведение на поклонническото изкуство, което към момента не е публикувано и коментирано. Това е позлатеният сребърен обков (размери 127 x 87 см), върху мраморната плоча под светия престол на параклиса „Неопалимата Къпина“ в синайския манастир „Св. Екатерина“ (обр. 1). Програмата му, включваща общо четирийсет композиции и отделни изображения, представя съблимирана визия на поклонението до Синай (обр. 2), с което напомня преносимите, рисувани върху платно йерусалимски проскинитарии, ползвали се през XVIII и XIX век с повсеместна популярност.

В централната част на обкова, изпълнен в техника чеканка (Обр. 3), е представена св. Екатерина (патронът на манастира) с шест сцени от житието ѝ, а под нея е разгърната Свещена карта на Синайския полуостров. Вдясно е темата за почитанието към Светата планина и нейните реликви, съчетана с Христологичния култ, развита в паната от първия вертикален регистър с Неопалимата Къпина (патрон на параклиса), с пророците Моисей и Аарон пред Скинията на завета, със Св. Йоан Предтеча и със Стълбата на св. Йоан Лествичник. Вторият (краен) вертикален регистър вдясно, където са представени св.ев. Йоан Богослов, св.ев. Марко и Благовещение, кореспондира с програмата

¹ За реализирането на това изследване изказвам специална благодарност на Радослав Христов и на йеромонах Григорий от Синайския манастир „Св. Екатерина“.

от лявата част на проскинитария, където в първия вертикален регистър са представени Христовото разпятие (интерпретирано в иконографията на Животворна лоза, Възнесение Господне, неидентифициран светител и Преображение Господне), а във втория – от ев. Матей св. ев. Лука и Сретение Господне. Предната част на проскинитария е оброчена от тесен фриз, съдържащ в отделни клейма изображенията на шестима св. литургисти, Кръщение Господне, Христос в слава, Възкресението на Лазар, Неопалимата къпина, Влизане в Йерусалим, Христос, победител над смъртта, Благодарствената Жертва, Оплакване, Новозаветна Св. Троица, св. Ефрем Сирий и светите архангели Михаил и Гавраил.

Замислен като своеобразна сглобяема ризница върху мястото, свързано от библейското предание с една от най-почитаните старозаветни реликви – Неопалимата къпина, настоящият синайски проскинитарий е съставен от петнайсет сребърни листа, свързани помежду си с малки пантчички (обр. 1). Някога тази подвижна сглобка е позволявала лесното му монтиране и демонтиране от мраморната плоча. Във времето част от пантчичките са се повредили или загубили, а някои са поизтънени при пластичната обработка на среброто фрагменти от три тесни листа, отделили се в предната част. В опита да запазят проскинитария през XIX в., монасите са приковавали проскинитария към настоящата дървена основа, но явно не са успели да напаснат точно част от пантата, което обяснява настоящото леко изместване на целия проскинитарий нагоре и вдясно, спрямо гнездата на четирите колонки, поддържащи плота на светата трапеза.

Върху централното почти квадратно пано от долната част на обкова, върху което е изобразена Свещена карта на Синайския полуостров, е поставен странен култов предмет, съставен от два скачени сребърни диска, също украсени с релефи в техника чеканка и частично позлатени (обр. 4). Според ктиторския надпис, разчетен от архимандрит Порфирий Успенски и публикуван в дневниците от второто му пътуване до Синай през 1850 г., той е дарен през 1696 г. от хаджи Илия и хаджи Василий (хаджи Василий от Диарбекир и хаджи Илия Атанасий) (обр. 3).

„+ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΜΟΝΟΣΤΗΡΙΟΝ ΜΕΓΑΝ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΝΕΝ ΕΤΕΙ ΧΡΙΣΤΟΥ 529. – ΑΦΙΕΡΟΘΝ ΩΡΑΡΑ ΤΟΘ ΧΑΤΖΙ ΗΛΙΑ ΒΑΣΙΛΙ – 529 ΗΣΘΑΓΙΟΝ ΚΕ ΘΕΟΟΒΑΔΙΣΟΝ ΟΡΟΣ ΤΟΥ ΣΙΝΑ – 1696. +ΤΟΥ ΧΑΤΖΙ ΒΑΣΙΛΙ. – ΑΩΘ ΔΙΑΡΜΒΕΚΙΡΙ ΜΕΣΟΠΟΩΤΑΜΙΑΣ ΤΘΥ ΧΑΤΖΙ ΗΛΙΑ ΑΤΑΝΑΣΙΣ”

„+ Светия манастир на великия Юстиниан в лето Господне 529. Принушение Хаджи Илия Василий – 529 Света и Богошествена планина Синайска – 1696. + Хаджи Василий от Диарбекир Месопотамски, Хаджи Илия Атанасий.“ [Порфирий Успенски..., с. 255].

Същият надпис (без имената на ктиторите) и иконографията на големия диск, която представя традиционния „Loca Sancta“ образ на Синай, включващ манастира, планината, пр. Моисей, Неопалимата къпина и св. Екатерина, са идентични с печат на манастира от същата 1696 г. [Παλαστράτου, Ν. 1981, σ. 160–

161] (обр. 4). Имайки предвид, че тази година е свързана с възстановяването на архиепископския статут на Синай [**Νοταρας, Δοσιθεος**. 1908; **Досифей Нотара...**, 1908, с. 112–115], смея да твърдя, че не само поръчването на печата, но и идеята за репликирането му, в предназначения за параклиса на Неопалимата къпина дарение, са инициирани от тогавашния синайски архиепископ Йоаникий II Ласкарис (1671–1702). Надали е случайно, че в същата хералдика Неопалимата къпина присъства и в централното клеймо от фриза, обрамчващ предната част на проскинитария.

Специфичното предназначение на комплекта от двата диска и по-късната с 3–4 години датировка на прототипите, ползвани при съставянето програмата на проскинитария индикират, че дисковете, които днес допълват оформлението му, са с няколко години по-ранни. Въпросът за функцията им намира обяснение в по-ранните поклоннически пътеписи, които дават представа за предходните етапи от оформлението на йероглифите. Ключово по отношение на настоящия паметник е описанието на капелата от Родоския митрополит Паисий Агиапостолит (1577–1592 г.), чийто духовен опит е тясно свързан със Синайската обител [**Паисий Агипостолит...**, с. 113]. Той разказва за изсечен в средата на мраморната плоча кръгъл отвор, в който са се виждали коренчета от честната Къпина. Ако този извор обяснява предназначението на големия диск – да покрива свещената реликва, за функцията на малкия информацията дават два още по-ранни пътеписи – на Николо ди Погибонси от 1346–1350 [**Poggibonsi, N. 1881**] и на Ной Бианчи от 1465–1470 г. [**Bianchi, N. 1606**, р. 164; срв. **BM STC Italian, 1465–1600**, pass.]. Споменатата в тях сребърна чаша с благовоново масло от Къпината, поставена в отворието на плочата, предполага наподобяващият плитката паничка малък диск да е имал подобно предназначение.

След цялостното обличане на плочата в сребро, комплектът от двата диска явно е запазил позицията си над паното, покриващо отвора в мрамора, което също е било пригодно да се отваря и да осигурява достъп до реликвата. Така, маркирайки точното ѝ място, по-ранният комплект от двата диска естествено се е включил в програмата на по-късния проскинитарий.

В дневниците си архимандрит П. Успенски дава много точно описание и на програмата на големия обков, но явно не е видял трудно достъпния надпис в горната му част, защото го е означил със същата 1696 г., отнасяйки го към дарението на хаджи Илия и хаджи Василий [**Порфирий Успенски...**, с. 166]. Този, също ктиторски надпис, който забелязах на първоначалните работни фотографии, впоследствие беше повторно заснет от йеромонах Григорий Синаит, на когото изказвам сърдечна благодарност.

Поместен в горната рамка на обкова, текстът гласи (Обр. 5):

ΤΟΥΤΩ ΤΩ ΠΑΝΑΓΗΩΝ Κ' ΘΕΩΤΥΜΥΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΥΓΟΥΝ Υ ΑΓΙΑ ΤΡΑΠΕΔΑ/ΟΡΩΣ ΣΥΝΑ ΓΕΓΩΝΕΝ ΕΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΥΑ ΣΥΝΔΡΩΜΥΣ ΤΩΝ/ ΔΥΑ ΚΩΠΟΥ Κ' ΜΩΧΘΟΥ Κ' ΑΝΑΣΤΕΝΑΓΜΟΥ ΚΑΜΟΥ ΤΟΥ ΕΥΤΕ/ΔΟΥ Κ' ΑΝΑΞΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΚΩΣΜΑ ΙΕΡΩΜΟΝΑΧΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΒΑΡΝΥΣ Κ' ΟΠΙΩΣ ΤΟ ΙΔΙ ΝΑ ΠΙ Ο ΘΕΟ[С НБ] С(ХГ)ЧП/ СЕ(СЕЙ) [**Порфирий Успенски...**, с. 166]

*Това пресвето и богопочтено произведение, т.е. свети престол, се сътвори в светата планина Синай с изживението, усилието, старанието и въздиханието на мен нищожния и недостоеен йеромонах Козма от Варна, а който го види да каже „Бог да прости.“*² Липсата на упомената година затруднява точното датiranje на проскинитария, което, на база иконография и стил, може да бъде разположено в широката рамка между края на XVII и първата половина на XVIII в. Отговорът на най-вълнуващия въпрос – „Кой е бил йеромонах Козма от Варна?“ – засвидетелствал почитанието си към Светия манастир с такова сериозно дарение, засега остава в сферата на хипотезите. Несъмнено неговият духовен опит трябва да е бил тясно свързан както със Синайската обител, така и с църковните дела на територията на днешна Североизточна България. Известно съответствие с подобен профил би могло да се открие в публикуваното от Д. Папастратос писмо на йерусалимския протосингел Козма до синайския епитроп Хаджи Кириакис от Бурла [**Папастрáтoυ**, N. 1981, σ. 71], който между 1688 и 1700 г. е финансирал изготвянето на дърворезби и отпечатването на гравюри за манастира „Св. Екатерина“ [**Папастрáтoυ**, N. 1981, σ. 9–39]. Към упоменатата в писмото дата 10.V.1700 г., йеромонах Козма е пребивавал в Придунавския район (Сицистра) като протосингел на йерусалимския патриарх Доситей, а Хаджи Кириакис е пристигнал от Леополис (Полша) във Влахия. Отправяйки към него молба да му изпрати гравюри, Козма му се представя като бивш архидякон на синайския архиепископ Йоаникий, напомняйки за старото им познанство (вероятно от началото на 80-те години, когато заедно са изкачвали Хорреб). Съдържанието на писмото, което засвидетелства желанието на йеромонах Козма да се срещне с Хаджи Кириакис, за да обсъдят заедно поръчани му от „стареца“ дела във връзка със Светия манастир, индикира, че макар и вече на служба към Йерусалимската патриаршия, бившият синайски архидякон продължава да поддържа връзка с архиепископ Йоаникий [**Папастрáтoυ**, N. 1981, σ. 71]. От бележка на Хаджи Кириакис към същото писмо научаваме, че синайският епитроп два три пъти изпраща гравюри на протосингел Козма, а по-късно, при срещата им във Влахия, му дава още гравюри, „дадох му, колкото искаше“ [**Папастрáтoυ**, N. 1981, σ. 71].

Историята предлага много примери, при които в ролята си на ктитори, представителите на черното духовенство често са предпочитали да бъдат споменавани само с името и сана си, а не със заеманата от тях към момента административна длъжност. Честото допълване на имената им с топографски названия, визиращи мястото на произход, етническата им принадлежност или манастира, към чието братство принадлежат, е било продиктувано от упованието им за по-продължителна памет в средите на съответната монашеска общност. Тази традиция позволява изграждането на хипотезата, че в киторския

² За превода на текста изказвам сърдечна благодарност на колежата Емануел Мутафов.

надпис от синайския проскинитарий град Варна може да визира родното място на йеромонах Козма и началото на духовния му път. За съжаление, липсата на документи от този период в архивите на Варненската митрополия не ми позволява да коментирам евентуалните ѝ контакти със Синай, но ако приемем, че в началото на 80-те години Козма вече е бил архидякон на архиепископ Йоаникий, то, преди да бъде назначен за протосингел, несъмнено е бил ръкоположен в свещенически сан на Синай. Залагайки на произхода му, гарантиращ по-лесни контакти с местния клир, патриарх Доситей се е надявал мисията на неговият протосингел по организирането на дарения и събиране на помощи за Божи гроб в Придунавския район да е максимално резултатна. Преди 1700 г. Доситей неколккратно посещава Северна България – в 1664 г., 1670 г., 1678 г., 1687 г. и в 1698 г.), а през м. април 1703 г. пише писмо до червенския епископ Дионисий (1697–1703), в което „отправя към него апел да възстанови намиращите се в епархията му кутии за помощи на Божи гроб, като обявява намиращите се там кутии за помощи на други православни центрове за незаконни“ [Тютюнджиев, И. 2007, с. 228].

Тези извори предполагат подобна ситуация и в съседната Доростолска епархия със седалище Силистра и донякъде обясняват съмненията на Хаджи Кириакис относно лоялността на йерусалимския протосингел Козма към интересите на Синайския манастир. (От споменатата му бележка към въпросното писмо става ясно, че Хаджи Кириакис се е допитал до влашкия княз Константин Кантакузин (близък приятел на архиепископ Йоаникий) относно изпращането на гравюрите в Силистра. [Παπαστράτου, Ν. 1981, σ. 71].

Обтегнатите отношения през втората половина на XVII в. между Йерусалимската патриаршия и подопечната ѝ Синайска архиепископия позволяват да допуснем, че като йерусалимски протосингел за бившия синайски йеромонах Козма не е било лесно да лавира между конкурентните интереси на двата най-почитани православни центъра. Деликатността на ситуацията, в която се е намирал, би могла да обясни защо в надписа към внушителното му дарение за параклиса на Неопалимата къпина не е упомената година и защо е предпочел да се идентифицира само с името на родния си град, както е бил познат в средите на бившето си братство, т.е. като „йеромонах Козма от Варна“. Разбира се, доказването на подобна хипотеза изисква обстойно проучване на архивите на Синайския манастир и Йерусалимската патриаршия, което се надявам да реализирам в бъдеще.

Връщайки се към проскинитария, ще обърна внимание, че под ктиторския надпис, включен в централното пано със св. Екатерина, се забелязва и автограф: „ΕΚ ΧΙΡΩΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΡΗΤΗΣ“ „от ръката на Николаос от Крит“. ³ На пръв поглед е лесно да се разпознае в Николаос изпълнителят на релефите, но някои немаловажни технически и епиграфски белези (обр. 6) оставят отворен въпроса: „Дали проскинитарият действително е изпълнен от Николаос?“ Или

³ Текстът е разчетен от Е. Мугафов.

неговият автограф отбелязва само приноса му за нанасянето на текстовете, към произведение, изпълнено от негръкоезичен майстор (обр. 7)?

Сред изворите, които ползвах, открих настоящия проскинитарий, описан едва през 1722 г. в дневника на францисканския префект на Египет, публикуван от епископа на Клогхер – лорд Роберт Клейтън [**Clayton, R.** 1753, р. 21]. Точната датировка на кръглия диск и сведението от дневника на египетския префект, стесняват изработването на проскинитария между 1696 и 1722 година. Трудно можем да си обясним обаче отсъствието на описанието му в пътеписите на Антоан Морисон – от 1704 г. [**Morison, A.** 1704, р. 110], на Иполит Вишенский от (1707–1709 г.) и на Василий Барски от 1728 г. [**Барский, В. Г.** 1886, с. 23]. Едва през 1743 г., към описанието на Синай Ричард Покоцке прилага план на манастира, в който Светата трапеза от параклиса на Неопалимата къпина е маркирана с местата на четирите ѝ колонки и с кръглите дискове, покриващи отвора в плочата [**Росоцке, R.** 1743, р. 151]. Фактът, че сребърните релефи се засвидетелстват отново едва през XIX век [**Порфирий Успенски...**, с. 166; **Кондаков, Н.** 1882, с. 40], поставя много въпроси, които изискват по-детайлно историографско проучване.

Тъй като целта на това изследване е да представи и позиционира паметника (обр. 8), ще разгледам само паната, чиито размери и иконография намират точно съответствие в група гравюри от края на XVII в., публикувани в енциклопедичния труд на гръцката изследователка Дори Папастратос [**Papastratos, D.** 1990]. Това са трите пана, посветени на Св. Екатерина от горната централна част на проскинитария, разположената под нея Свещена карта на Синайския полуостров и позиционираните вдясно от тях по-малки пана с Неопалимата Къпина, Пророците Моисей и Аарон пред Скинията и Стълбата на св. Йоан Лествичник.

Въпросните гравюри, поръчвани за Синайския манастир и метосите му от архиепископ Йоаникий II Ласкарис, са изработени и отпечатани между 1688–1699 г. в полския тогава град Леополис (днес Лвів/Украйна) със средствата на споменатия вече синайски епитроп Хаджи Кириакис от Бурла (Ефес) [**Папастратос, N.** 1981]. Техни автори са Никодимос Зубрзиски, архидякон към местния катедрален храм “Св. Георги“, където се е помещавала печатница (основана от епископ Йозеф Шумлански) и от подписвалия се като „синаит“ Дионисий Сенкевич – йеромонах към близкия манастир „Св. Никола“ в Крехов [**Deluga, W.** 1997, р. 381–393]. В изследването си върху творчеството на гравьора Никодимос Зубрзиски полският колега Валдемар Делуга внася основателна корекция върху неправилно интерпретираното още от М. Хатзидакис, Тайлбод Райс, Г. Галаварис и Д. Папастратос име на Никодимос и въвеждането му в литературата с фамилията или псевдонима Року (на полски „року“ означава година) [**Deluga, W.** 1994, р. 273; **Deluga, W.** 2008, р. 28–29; **Rice, T.** 1930, р. 91; **Χατζηδάκη, Μ.** 1940, σ. 360; **Galavaris, G.** 1978, р. 331; **Σωτηρίου, Γ.** 1962, σ. 4; **Papastratos, D.** 1990, р. 340].

Логично е да се предположи, че иконографията на гравюрите е инспирирана от проскинитария, но наличните извори не подкрепят подобна теза. Ако отпечатването на гравюрите е било обвързано с наличния вече сребърен обков в параклиса на Неопалимата Къпина, то такава инициатива от страна на архиепископ Йоаникий II би била отразена в кореспонденцията му с Хаджи Кириакис, публикувана от Д. Папастратос в биографичното ѝ изследване върху дейността на синайския епитроп [**Παπαστράτου**, N. 1981, σ. 60–70].

Когато през 1698 г., Никодимос Зубрзиски изработва дърворезба за гравюрата на Св. Екатерина с шестте сцени от житието ѝ (обр. 9) и го повтаря година по-късно на медна плака [**Papastratos**, D. 1990, p. 370, Fig. 402, 372, Fig. 403], иконографията на александрийската светица – изправена, подпряна с дясната си ръка на меч и държаща в лявата палмова вейка, книга или счупено мъченическо колело, е отдавна разработена и добре позната в Западна Европа (обр. 10). Новото в композиционното решение на Никодимос по отношение на т.нар. „западни модели“ е разгръщането на Свещената планина зад св. Екатерина и включването на манастира. Тази „Loca Sancta“ иконография на светицата – патрон на манастира, въведена през 1612 г. от критския зограф Йеремия Паладас [**Ξυγγοπούλος**, A. 1957, σ. 220], Никодимос интерпретира, включвайки елементи от собствените си топографски гравюри на Синай, изпълнени през 1688 и 1693 г. [**Papastratos**, D. 1990, p. 343, Fig. 380, p. 345, Fig. 382] (обр. 11). Представянето на светицата с меч, както и подборът на шестте житийни сцени се коментират от повечето автори като рефлексия от тесните контакти на Крит и Синай със Западната църква и съответно с влиянието на достъпните западни редакции на житието ѝ от агиографските сборници, печатани в Лондон (1483 г.) и във Венеция (1641 г.).⁴ Безспорно тези влияния са факт, но имам основания да считам, че решението на Никодимос по отношение иконографията на св. Екатерина и подбора на сцените е мотивирано от други съображения, в които прозира инициативата на архиепископ Йоаникий. Прави впечатление, че както при гравюрата, така и при обкова, четири от избраните шест сцени из житието на св. Екатерина (обр. 12) директно упътват към съхраняващите се в манастира части от нейните мощи и към някои реликви, приписвани от преданията на светицата. Акцентът върху обръщането на св. Екатерина към християнството, подчертан с епизодите „Отвърщането на Христос от некръстената девица“ и „Обручението“ (обр. 13), насочва към украсената ѝ с множество скъпоценни пръстени лява ръка, която, положена в малка мощехранителница, и до днес се изнася за целуване (обр. 14). Несъмнено, повечето от пръстените са дарени през вековете от богати поклонници, но и до днес в манастира е живо преданието, че един от тях е пръстенът, даден ѝ при Обручението от самия Христос.

Сцените с осъждането на св. Екатерина от император Максенций и беседата ѝ с царица Августа се явяват своеобразен хронологичен мост към

⁴ Сборникът „Златната легенда“, съставен от архиепископа на Генуа – Яков от Ворагине през 1275, е печатан в Лондон от 1483 г. Другият сборник – „Παράδεισος“ е съставен от критския монах Агапий Ландос. Печатан във Венеция от 1641 г.

отсичането главата на александрийската светица (обр. 15) и пренасянето на тялото ѝ от ангели на Синайската планина (обр. 16). Със съхраняваната в мраморен саркофаг до южния олтарен пиласър на манастирската базилика глава на св. Екатерина не само може да се обясни редуцирането на мъченичеството ѝ до финалния епизод, но и избора на Никодимос да я изобрази в централното пано не с легендарното колело, а победоносно подпряна на меч. Последната сцена от краткия житиен цикъл на александрийската светица насочва към задължителната дестинация в поклонническия маршрут до Синай – планината Св. Екатерина, на чийто връх тялото на светицата е стояло повече от четири столетия, преди да бъде пренесено в манастира.

В този аспект специално внимание заслужават топографските пейзажи на Синай, включени в програмите на споменатите пет пана от обкова, които съчетават различни хронологични пластове от почитанието към манастира и Богошествената планина, с популярните на полуострова библейски и новозаветни култове. Сред тях най-впечатляващ е пейзажът от Свещената карта (обр. 17), разположена централно (под патронния триптих). Като част от цялостния замисъл на проскинитария, подчинен на идеята да упъти поклонниците към местата, индикиращи Божията намеса, тя не репликира конкретен модел, нито се вписва в тенденцията, наблюдавана от Д. Папастратос – към постепенно разгръщане площта на планината от ляво на дясно, доближаване на моретата и стесняване на пространството, предвидено за Синайската пустиня и египетските земи [**Papastratos, D.** 1990, р. 338–340]. Точно обратното: тъй като явно е било предвидено, че свещената топография на Моисеевата планина и планината Св. Екатерина ще бъдат илюстрирани в съседните пана, тук е представена само посветената на св. Епистимия източна част на Синайския масив. Тя не е могла да бъде пренебрегната при съставянето на програмата на обкова не само защото там светицата и съпругът ѝ Галактион са пребивавали в отшелничество и са намерили мъченическата си смърт, но и защото е свързана с едно забележително природно явление, влязло през вековете в числото на легендарните Синайски чудеса. В описанието на Синай митрополит Паисий Агиопостолит разказва, че веднъж годишно, в деня на лятното слънцестояние, когато слънцето изгрее зад планината на св. Епистимия, първият лъч преминава през една сводообразна скала, прониква през малкото абсидно прозорче на параклиса „Неопалимата Къпина” и огрява мястото на автентичния храст (обр. 18).

Въпреки че описания на чудото със слънчевия лъч се срещат в пътеписите още от средата на XVI в., а през 1568 г. го виждаме, представено с чисто живописни средства и в централното пано от Моденския триптих на Ел Греко [**Χατζηδάκη, Μ.** 1940, σ. 356–357; **Papastratos, D.** 1990, р. 338], илюстрирането му се установява като задължителен компонент в топографските изображения на Богошествената планина едва през втората половина на XVII в. Явно по същото време над арковидния отвор в скалата е бил издигнат и големият дървен кръст, включен от синайския монах Акакиос през 1665 г. в гравюра [**Papastratos, D.** 1990, р. 379].

Представянето в Свещената карта (обр. 26) на проскинитария само на източната част от Свещената планина е позволило целият втори план над архитектурния комплекс на манастира и процесията с посрещането на архиепископа да се освободи за Синайската пустиня (респ. – за полуострова, ограничен от Средиземно и Червено море), а дясната част – за делтата на р. Нил и архитектурните комплекси на Александрия, Райту, Дамиета и Кайро. Композиционно близка до по-ранните версии на синайската топография, известни ни от публикувана от Г. Сотирио икона от първата половина на XVII в. (обр. 27) [Σωτηρίου, Γ. 1962, σ. 1–7] и от споменатата гравюра на Акакиос, тази Свещена карта съдържа и конкретни елементи, заимствани от печатана в Леополис през 1688 г. гравюра на Никодимос Зубрзиски [Papastratos, D. 1990, p. 380] (обр. 30). Компилирайки явно познати му модели (обр. 28), авторът на релефа ги е подчинил на идеята да освободи максимално пространство за илюстриране на събитията, свързани с пр. Моисей и Божиите напътствия към евреите по време на странстването им след Изхода от Египет (чудеса и наказания) (обр. 29). Повечето от тях визират конкретни обекти, посещавани от поклонниците, които местните легенди са обвързали с библейското предание.

Важна в този аспект е композицията Моисей и Аарон пред Скинията на Завета, представена вдясно от триптиха със св. Екатерина (обр. 24). Подобно на него тя има точен аналог в запазена на Синай гравюра от Никодимос Зубрзиски, печатана през 1695 г. [Papastratos, D. 1990, p. 383, Fig. 415]. В нея иконографията на синайския връх зад фигурата на пр. Моисей е редуцирана до емблематичната сцена със Скрижалите и стъпалата, които сякаш свързват двете изображения на пророка, маркирайки пътя на свещените плочи. Акцентът в програмата на обкова върху Скрижалите и Скинията (сцената със Скрижалите е представена неколкократно, а сцената със Скинията, освен самостоятелно, е включена и в Свещената карта), не се основава само на непосредствена близост с библейския топос (Хорев) и с параклиса, посветен на двамата пророци, но и върху популярността на преданието, свързващо съкровищата от Скинията с Юстиниановия манастир. В някои пътеписи срещахме засвидетелствана местната легенда, че местонахождението на маннодарителната стомна, скрижалите на завета, кандилницата и Ароновият жезъл е под стъпалата на синтрона, в олтара на съборната базилика „според както Бог заповяда на Йеремиа да ги скрие в земята.“ [Барский, В. Г. 1886, с. 24]

Към друго, изключително почитано както от монасите, така и от поклонниците място – пещерата, където е пребивавал в аскеза някогашният синайски игумен – св. Йоан Лествичник, насочва паното с неговата духовна стълба (обр. 25), чийто формат и иконография намират съответствие в публикувана от Д. Папастратос гравюра на йеромонах Дионисий Синаит от 1699 г. [Papastratos, D. 1990, p. 384, Fig. 416]. Единствената разлика е, че трите надписа: „Радуйся Неопалима Къпино“, „Радуйся Богошественна планина“, „Радуйся Божествена стълбо по която Бог слезе“, в горното поле на гравюрата не са нанесени в предвидените за целта правоъгълни непунцирани полета от релефа.

Освен обичайната група монаси, предвождани от своя духовен учител и Стълбата, програмата на гравюрата и респективно – на релефа, включва и изглед на част от манастира и Моисеевата планина, в подножието на която се намира пещерата на св. Йоан Лествичник. Според преданието в тази аскетична обител, изключително почитана от монасите и често посещавана от поклонниците, светецът е получил просвещение от своя наставник – самия Изкупител, и написал всемъдрата книга „Лествица“.

Вдясно от Свещената карта е паното с Неопалимата Къпина, съответстващо си с гравюра на йеромонах Дионисий Синаит (№ 397), изработена и отпечатана в Леополис от ктитора Хаджи Кириакис през същата 1699 година [Papastratos, D. 1990, p. 363–364, Fig. 397]. Реших да разгледам тази композиция последна, защото специфичната ѝ иконография е ключова за историческото позициониране на проскинитария (обр. 31).

Неопалимата Къпина – патронът на параклиса, е представена на върха на Синайската планина, в подножието на която се вижда част от манастира. Вляво е изобразен коленичалият на скалата и събуващ сандалите си пр. Моисей, заедно със стадото си, а вдясно – подпряната на меч и държаща палмова вейка св. Екатерина, а зад нея – част от счупеното ѝ мъченическо колело. Цялата сцена е обрамчена от стилизиран флорален мотив, в горната част на който два ангела затварят композицията, увенчавайки Неопалимата Къпина с патриаршески инсигнии. Около това изображение, съчетаващо основните синайски символи във вид, близък до хералдична емблема, майсторът на релефа е добавил девет пророка: Осия, Исаия, Авакум (долу), Давид, неизвестен (вляво), Даниил, Йеремия, Захарий (горе) и Соломон (вдясно), както и символите на светите евангелисти.

Специфичното в иконографията на Неопалимата Къпина от гравюрата и обкова са инсигниите, които Д. Папастратос определя като „архиепископски“ [Papastratos, D. 1990, p. 363]. В случая това определение не е особено коректно, защото към изследвания период митрата е атрибут само за предстоятелите на Четирите велики патриаршии. Присъствието на корона над Неопалимата Къпина в споменатата гравюра на Дионисий и в паното от проскинитария е пряк отглас от ожесточените спорове относно правата и привилегиите на Синайската архиепископия, обострили се около средата на XVII в. и продължили почти до края на столетието. Подробно отразени в хрониката на Йерусалимския патриарх Доситей [Νοταρας, Δοσιθεος. 1908], те визират и въпросната митра, с която някои от синайските предстоятели са демонстрирали независимостта на подопечната им архиепископия (обр. 32). Ако за Йоасаф се споменава, че след порицанието му през 1655 г. „започна отново да носи митра, но тайно и само на Синай...“ [Νοταρας, Δοσιθεος. 1908], в съборното решение за второ низложение на архиепископ Ананий патриарх Калиник с възмущение казва: „като равночестен с Патриарха, сложи на главата си митра, некрасиво се украси с патриаршески одежди ... нарече се блаженейши и ... започна да раздава на народа печатани разрешителни грамоти (индулгенции), безсрамно и безсъвестно

изпъстрени с образи и рисунки, извън всякакъв разум и чин, ... противозаконни и много смутни..." [**Νοταρας, Δοσιθεος**, 1908]. Запазените на Синай артефакти – трите митри от XVII в. [**Ikonomaki-Papadopoulos, Y.** 1990, p. 293, Fig. 20, p. 300, Fig. 31, 32], както и представянето на архиепископа с митра в процесията по неговото посрещане в гравюрата на Акакиос – 1665 [**Papastratos, D.** 1990, p. 341, Fig. 379], датираща от времето на архиепископ Ананий (1661–1671), потвърждават историческите извори. В този аспект не мога да не отбележа, че в Свещенната карта от обкова, главата на архиепископа, когото монасите посрещат, също е увенчана с патриаршеска митра (обр. 33).

Документите, включени в споменатата хроника на патриарх Доситей, дават основания да се допусне, че въпреки добрите си дипломатически отношения с Вселенския патриарх и патриарсите на Йерусалим и Александрия, Йоаникий негласно е подкрепял амбициите на предшественика си Ананий, за автокефалност на Синайската архиепископия и за изравняване на статута ѝ с Охридската и с Кипърската. Не бива да се отминава и фактът, че под споменатите индулгенции, печатани между 1682 и 1690 г. в Южна Русия и разпространявани от бившия архиепископ Ананий, все пак е стоял подписът на архиепископ Йоаникий II Ласкарис (Д. Папастрато № 598, 599, 600, 601) [**Νοταρας, Διθεος**, 1908, σ. 70; **Papastratos, D.** 1990, p. 560].

Тези исторически извори, запазените артефакти и документираният в изследването на Д. Папастратос факт, че зад поръчката на всички споменати до момента менажирани от Хаджи Кириакис гравюри, е стоял тогавашният архиепископ и игумен на манастира Йоаникий II [**Παπαστράτου, Ν.** 1981, σ. 18–29], ми дават основания да допусна, че дори изобразяването на патриаршеска митра над Неопалимата Къпина в гравюрата да е било иницирано от йеромонах Дионисий Синаит, или от Хаджи Кириакис, то тази инициатива е била посрещната по-скоро с одобрение от архиепископ Йоаникий, след като гравюрата се е печатала и разпространявала.

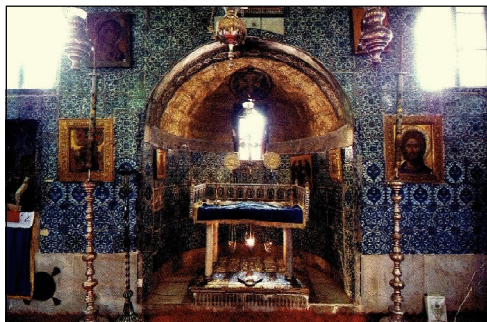
Активната дейност на този синайски предстоятел по ремонтирането и декорирането на манастирските сгради, тиражирането по негова инициатива на впечатляващ брой гравюри (около 19 000 отпечатъка) [**Παπαστράτου, Ν.** 1981, σ. 25], позиционирането на най-богатите дарения, получени от манастира през XVII в., а именно към времето на неговото управление [**Πορφυριος Успенски...**, с. 247–255], индикират мащабна кампания, насочена към привличане на поклонници (Обр. 34). Тази картина, заедно с факта, че всички гравюри, ползвани като образци за сребърния обков от параклиса на Неопалимата Къпина, не са по-късни от 1699 г., ми дават основания да твърдя, че оформянето на мястото на най-свещената синайска реликва във вид на проскинитарий е реализирано в последните години от управлението на архиепископ Йоаникий, т.е. между 1700 и 1702 г.

Както е известно, още от християнска древност поклонничеството е един от основните източници на приходи за манастирите. Естествен продукт на поклонническата експанзия през втората половина на XVII в. са гравюрите,

които в източнохристиянската традиция се засвидетелстват най-рано на Синай. Поради удобната си възможност за тиражиране и лесна преносимост, те бързо изместват малките „Losa Sancta” икони, превръщайки се в своеобразна поклонническа медия. Разпространявани чрез манастира, гравюрите са давали възможност на поклонниците да отнесат със себе си в образи спомена за мистичното си преживяване, а разпространявани чрез многобройните синайски метоси извън полуострова, те са упътвали потенциални поклонници към реликвите на Богошествената планина. В повечето гравюри със Свещени карти на Синай, към означените обекти е приложена т.нар. „легенда“ [Papastratos, D. 1990, p. 338–358]. В писмо от 1699 г., публикувано от Д. Папастратос, архиепископ Йоаникий иска от Хаджи Кириакис да му изпрати гравюри със Свещени карти на Синай и изображения на св. Екатерина „колкото може повече ... защото хората отвън са научили за тях и ги искат от нашите отци.” [Папастратос, N. 1981, p. 26]. Това свидетелство насочва към изследването на Г. Толиас върху гравюрите със Свещени карти, което визира и един друг път за разпространение на синайските типографии – т.нар. „зитии“ – установена практика за събиране на средства за манастира от големите митрополии, при която срещу получените парични помощи монасите са подарявали гравюри на местните клирици [Tolias, G. 2010, p. 1–48]. В този аспект оформлението на най-почитания синайски йеротопос като проскинитарий, представя пример за изключителна находчивост. Покланяйки се пред олтара на Неопалимата Къпина, поклонниците са виждали някои вече познати им (от гравюрите) образи на синайските светини, легендите за които са ги насърчавали по време на дългия им, труден път до Богошествената планина. Изпълнени в сребро и злато, впечатляващият им и до днес ефект под трептящата светлина на трите неизгасващи кандила се е запечатвал в отвореното към Бога съзнание. Поемайки обратно към родните места с гравюрите, предлагани им от монасите, поклонниците отнасяли със себе си не само спомена от златния олтар на Къпината, но и от цялото си поклонение, повторно са го преживявали и споделяли с близките си.

С въвеждането в научно обръщение на този забележителен паметник на поклонническото изкуство се надявам да разширя кръга на известните към момента, свързани с България, дарения за Синайската обител. Заедно със съхраняваните на Синай – дарохранилница от 1637 г., обков на евангелие от 1686 г., сребърен кръст от 1677 и митра от 1678 г. – дело на Атанасиос от Вулгарохори, които И. Икономаки-Пападопулос атрибуира към ателие, функционирало в региона на Пловдив (Бачково) [Ikonomaki-Papadopoulos, Y. 1990, p. 271–272], с впечатляващата софийска артокласия от 1678 г. [Παπαμιχαλοπουλος, K. 1932, σ. 353; Rabino, M. H. L. 1938; Ikonomaki-Papadopoulos, Y. 1990, p. 272, Fig. 24] (Обр. 35), с двата сребърни кръста (от 1674 г. и от 1782 г.) [Ikonomaki-Papadopoulos, Y. 1990, p. 263] и с потира, произхождащи от Търново, както и с изработената през 1715 г. от подписалия се като „йеромонах Анастасий синаит от България”, инкрустирана със седеф сребърна рамка (обр. 36), с особено почитаната в манастира икона на Сретение Господне (втората половина на

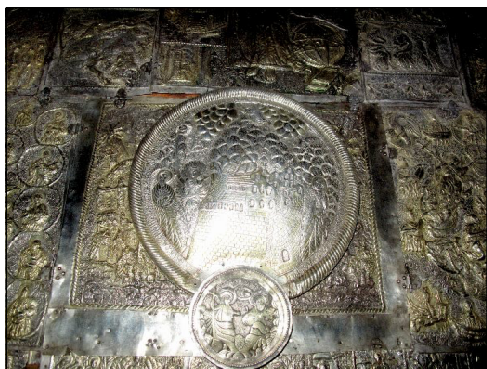
XVI в.) и със запазените у нас житийни икони на св. Екатерина от Старо Железаре (Х. Г. Пловдив) (Обр. 37) [Москова, С. 2001, р. 23–25], от църквата “Георги Метошки“ в Асеновград [Попова, Е. 1995, р. 31–42] (Обр. 38) и от Велико Търново (РИМ) (Обр. 39), проскинитарият от параклиса на Неопалимата Къпина е продуциран от комплекса двупосочни връзки между Синайския манастир и българските земи (обр. 40). Несъмнено наложително, задълбоченото им проучване би внесло по-голяма обективност в позиционирането на междуцърковните контакти, поклонническите традиции и християнските ни паметници от Османския период.

Фигура 1

Фигура 2

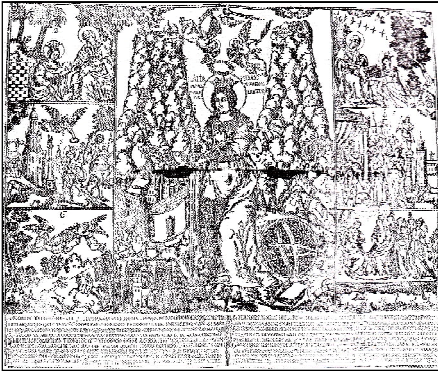
Фигура 3

Фигура 4

Фигура 5

Фигура 6 а

Фигура 6 б

Фигура 7

Фигура 8 а

Фигура 8 б

Фигура 9

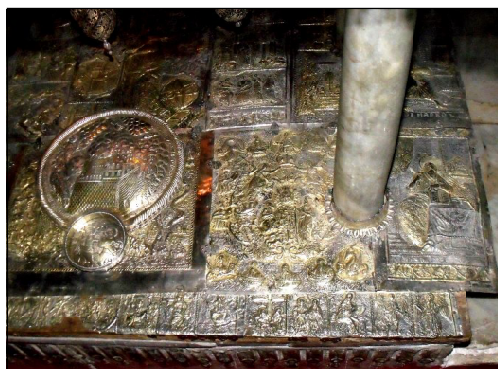
Фигура 10 а

Фигура 10 б

Фигура 11

Фигура 12

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Паисий Агьипостолит... – Паисий Агьипостолит. Паисія Агьипостолита митрополита Родоскаго. Описание Святой горы Синайской и ея окрестностей. Въ стихахъ написанное между 1577 и 1592 гг. Православный палестинский сборник. Вып. 2. Часть 12. С.-Петербургъ, 1891. [Paisiy Agiypostolit. Paisiya Agiypostolita mitropolita Rodoskago. Opisaniye Svyatoy gory Sinayskoy i eya okrestnostey. Va stihaha napisannoe mezhdru 1577 i 1592 gg. Pravoslavnyy palestinskiy sbornik. Выр. 2. Chasty 12. S.-Peterburga, 1891.]

Барский, В. Г. 1886 – В. Г. Барский. Странствования Василия Григоровича-Барскаго по святымъ местамъ Востока съ 1723 по 1747 г. Изданы Православнымъ Палестинскимъ обществомъ по подлинной рукописи подъ редакціею Николая Барсукова. Часть II. С.-Петербургъ, 1886. [V. G. Barskiy. Stranstvovaniya Vasiliyya Grigorovicha-Barskago po svyatyima mestama Vostoka sa 1723 po 1747 g. Izdany Pravoslavnyima Palestinskima obshtistvoma po podlinnoy rukopisi poda redaktsieyu Nikolaya Barsukova. Chasty II. S.-Peterburga, 1886.]

Ипполит Вишенский... – Ипполит Вишенский. Путешествие иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 гг.). Православный Палестинский сборник. Вып. 61, 1914. [Ippolit Vishenskogo. Puteshestvie ieromonaha Ippolita Vishenskogo v Ierusalim, na Sinay i Afon (1707–1709 gg.). Pravoslavniy Palestinskiy sbornik. Выр. 61, 1914.]

Досифей Нотара... 1908 – Досифей Нотара. Материалы для истории архиепископии Синайской горы. Приложения 18, † Досифей, Божию милостью патриарх святого града Иерусалима и всея Палестины. Православный палестинский сборник. Вып. 58. Часть 2. С.-Петербургъ, 1908. [Dosifey Notara. Materialy dlya istorii arhiepiskopii Sinayskoy gory. Prilozhenia 18, † Dosifey, Bozhieyu milostyyu patriarh svyatogo grada Ierusalima i vseya Palestiny. Pravoslavniy palestinskiy sbornik. Выр. 58. Chasty 2. S.-Peterburga, 1908.]

Кондаков, Н. 1882 – Н. Кондаков. Путешествіе на Синай въ 1881 году. Изъ путевыхъ впечатлений древности Синайскаго монастыря. Одесса, 1882. [N. Kondakov. Puteshestvie na Sinay va 1881 godu. Iza puteviha vpechatleniy drevnosti Sinayskago monastyrya. Odessa, 1882.]

Москова, С. 2001 – Св. Москова. Пътят на Хаджията. Структурата на една изложба. – Проблеми на изкуството, 3, 2001, 18–25. [Sv. Moskova. Patyat na Hadzhiyata. Strukturata na една izlozhba. – Problemi na izkustvoto, 3, 2001, 18–25.]

Попова, Е. 1995 – Ел. Попова. Иконата на св. Екатерина в църквата Св. Георги Метоски в Асеновград. – Проблеми на изкуството, 2, 1995, 31–43. [El. Popova. Ikonata na sv. Ekaterina v tsarkvata Sv. Georgi Metoshki v Asenovgrad. – Problemi na izkustvoto, 2, 1995, 31–43.]

Тютюнджиев, И. 2007 – Ив. Тютюнджиев. Търновският епископат XII–XIX век. В. Търново, 2007. [Iv. Tyutyundzhiev. Tarnovskiyat episkopat XII–XIX vek. V. Tarnovo, 2007.]

Порфирий Успенски... – Порфирий Успенски. Первое путешествие въ Синайскій монастырь въ 1845 году Архимандрита Порфирія Успенскаго. С.-Петербургъ, 1856. [Porfiriy Uspenski. Pervoe puteshestvie va Sinayskiy monastyru va 1845 godu Arhimandrita Profiriya Uspenskago, S.- Peterburga, 1856.]

Порфирий Успенски... – Порфирий Успенски. Второе путешествие архимандрита Порфирија Успенскаго въ Синайскій монастырь въ 1850 году. (Въ Типографіи Морскаго Кадетскаго Корпуса). С.-Петербургъ, 1856. [Porfiriy Uspenski. Vtoroe puteshestvie arhimandrita Profiriya Uspenskago va Sinayskiy monastyru va 1850 godu. (Va Tipografii Morskago Kadetskago Korpusa). S.-Peterburga, 1856.]

Bianchi, N. 1606 – N. Bianchi. Viaggio da Venetia al Santo Sepolcro, et al monte Sinai (Published 1606 by Appresso Alessandro de' Vecchi in Venetia. Attributed to Noi Bianchi).

BM STC Italian, 1465–1600 – British Museum. Department of Printed Books. BM STC Italianq 1465 – 1600. Compiled by Alfred Forbes Johnson. London: Trustees of the British Museum, 1958.

Clayton, R. 1753 – R. Clayton. A Journal from Grand Cairo to Mount Sinai, and back again. Translated from a manuscript, written by the Prefetto of Egypt, in company with some Missionaries de propaganda fide at Grand Cairo. William Bowyer, London, 1753.

Deluga, W. 1994 – W. Deluga. Les gravures orthodoxes et gréco-catholiques de la République polonaise des XVIIe et XVIIIe siècles. – Revue des études slaves, LXVI, 267–284.

Deluga, W. 1997 – W. Deluga. Views of the Sinai from Leopolis. – Print Quarterly, XIV, Nr. 4, 381–393.

Deluga, W. 2008 – W. Deluga. Panagiotafitika. Greckie ikony i grafiki cerkiewne. Collegium Columbinum. Krakow, 2008.

Galavaris, G. 1978 – G. Galavaris. A Bread Stamp from Sinai and its Relatives. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 27, 1978, 329–342.

Ikonomaki-Papadopoulos, Y. 1990 – Y. Ikonomaki-Papadopoulos. Church Metalwork. – In: Sinai. Treasures of the Monastery of Saint Catherine. Ed. K. A. Manafis. Athens, 1990, 263–307.

Morison, A. 1704 – A. Morison. Relation historique d'un voyage nouvellement fait au Mont du Sinai et à Jérusalem. Toul, A. Laurent, 1704.

Papastratos, D. 1990 – D. Papastratos. Paper Icon. Greek Orthodox Religious Engraving 1665–1899. Vol. II. Athens, 1990.

Pococke, R. 1743 – R. Pococke. A Description of the East and Some Other Countries Observations on Egypt. Vol. I. London, 1743.

Poggibonsi, N. 1881 – N. Poggibonsi. Libro di Oltramare di Fra Niccolo da Poggibonsi. Ed. Alberto Bacchi della Lega. Bologna, 1881.

Rabino, M. H. L. 1938 – M. H. L. Rabino Le Monastère de Sainte-Catherine du Mont Sinai. Cairo, 1938.

Rice, T. 1930 – T. Rice. The Birth of Western Painting. London, 1930.

Tolias, G. 2010 – G. Tolias. Maps Printed in Greek During the Age of Enlightenment, 1665–1820. – e-Perometron, vol. 5, No. 1, 1–48.

Νοταρας, Δοσιθεος, 1908 – Δοσιθεος Νοταρας. Ιστορια περι της επισκοπης του αγιου Όρους Σινα, στον τομο (Α. Παπαδοπουλος-Κεραμευς. Συμβολαι εις την ιστοριαν της αρχιεπισκοπης του Όρους Σινα. Πετρουπολη, 1908.

Ξυγγοπουλος, Α. 1957 – Α. Ξυγγοπουλος. Σχεδιασμα ιστοριας τις Θπησκευτικης ζωγραφικης μετα την αλωσιν. Αθηραι, 1957.

Παπαμιχαλοπουλος, Κ. 1932 – Κ. Παπαμιχαλοπουλος. Το Μαναστηρι του Σινα. Αθηραι, 1932.

Παπαστράτου, Ν. 1981 – Ντ. Παπαστράτου. Ο Σιναιτης Χατζηκυριακης εκ χωρας Βουρλα: Γραμματα ξυλογραφιεσ 1688–1709. Αθηνα: Ερμης, 1981.

Σωτηριου, Γ. 1962 – Γ. Σωτηριου. Εικόν εθίμων της μονής Σινά και ιστορικόν σκηνών της ερήμου. – Δελτίον ΧΑΕ 2 (1960–1961). Περίοδος Δ', Αθηραι, 1962, 1–7, Pl. 1–4.

Χατζηδάκη, Μ. 1940 – Μ. Χατζηδάκη. Μία εικών αφιερωμένη εις το Σινά, εις 'Αφιέρωμα εις Κων. Αμαντων, Αθήραι, 1940.